

ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ПСИХОЛОГИЯСЫНДАГЫ ЖАЛПЫЛЫКТАР

ОБЩНОСТИ В ПСИХОЛОГИИ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Түйүндүү түшүнүктөр: түрк элдери, этникалык психология, психологиялык жалпылыктар, жаш муундардын этникалык психологиясын калыптандыруу, маданий карым-катнаш.

Ключевые слова: тюркские народы, этническая психология, психологические общности, формирование этнической психологии молодого поколения, культурное общение.

Аннотация: Макалада түрк элдеринин психологиясындагы жалпылыктарды изилдөөнүн актуалдуулугу, милдеттери аныкталып, андай изилдөөлөрдөн алынуучу натыйжалардын элдин менталитетин аныктоодогу жана жаш муундарда этникалык иденттүүлүктү калыптандыруудагы мааниси ачып берилген.

Түрк тилдүү элдердин ар бири өзүнүн өнүгүү тарыхына, жашоо образына ж.б. ээ болгондуктан, ар бир түрк эли өзүнө гана мүнөздүү психологияга, менталитетке ж.б. ээ болуп, алардын этникалык психологиясы бири-биринен айырмаланышат. Түрк элдеринин психологиясы ж.б. айырмачылыктарга ээ болгондугуна карабастан, элдердин дини, тили, эл катары калыптаныш тарыхы бир болгон соң, алардын жашоо образында, таалим-тарбия салттарында да окшоштуктардын, жалпылыктардын бар болушунун натыйжасында, түбү бир эл катары алардын этникалык психологиясында менталитетинде жалпылыктардын жаралышы, окшош сапаттардын болушу мыйзам ченемдүү.

Биздин пикирибиз боюнча ар башка элдердин психологиялык маданиятындагы жалпылыктар төмөнкүдөй факторлордон улам жаралат:

а) ар башка элдердин тилинин, жашоо образынын, көркөм өнөрүнүн, маданиятынын жашоо тиричилигинин негизин түзгөн чарбасынын, негизги ишмердигинин жакын жана окшош болушу;

б) элдердин өнүгүшүнүн тарыхынын жана географиялык шарттарынын жалпылыгынан, жана жашаган элдердин маданияттарынын өз ара карым-катышы, бири-бирине өз ара таасир этүүлөрү;

в) ар башка элдердин элдик педагогикасындагы тарбия салттарында, тажрыйбаларында жалпылыктардын болушу жана алардын узак жылдар бою бири-бирине өз ара таасир этүүлөрү.

Жогорудагы айтылгандарга мисал келтирсек, кыргыз жана өзбек элдери өзүнүн тарыхый өнү-

гүшүндө көп кылымдардан бери жанаша жашап, саясий-экономикалык жана маданий жактан тыгыз карым-катнашта болуп келишкендиктен жана дини бир, тили жакын, жашоо образы, каада-салттары, ырым-жырымдары ж.б. окшош болгондуктан, алардын каада-салтарындагы, баалуулуктарындагы ж.б. жалпылыктар алардын психологиясында да көптөгөн жалпылыктарды жараткан. Ал төмөнкүлөрдөн көрүнөт: дүйнө түшүнүүдөгү, дүйнө кабылдоодогу, стеротиптердеги, установкалардагы, ишенимдердеги ж.б. жалпылыктар.

Түрк элдеринин психологиясындагы жалпылыктар изилдөөгө алына элек.

Тили, тарыхы тектеш болгон элдердин психологиясындагы жалпылыктар изилдөөгө алынышы зарыл болуп саналат. Андай изилдөөлөрдөгү негизги милдеттер:

- этникалык психологиядагы жалпылыктар маселесин теориялык жактан негиздөө; жалпылыктар түшүнүгүнүн мазмунун, калыптанышынын шарттарын, өбөлгөлөрүн аныктоо жана аларды жаш муундарды инсан катары жетилтүүдө, айрыкча жаш муундардын этникалык иденттүүлүгүн калыптандырууда пайдалануунун жолдорун, методдорун, ыкмаларын, критерийлерин ж.б. иштеп чыгуу.

Элдердин элдик психологиясындагы жалпылыктардын келип чыгуусун аныктоо үчүн элдердин динин, чарбасын, жашоо образын ж.б. тарыхый өнүгүү өзгөчөлүктөрүн талдоого алуу зарыл. Анткени жалпы адамзаттык баалуулуктардын жаралышы жана жашашы диндик ишенимдер менен тыгыз байланышта. Ислам дини да жалпы адамзаттык баалуулуктарды: тынчтык, гумандуулук, ыймандуулук, адептүүлүк, эмгекчилдик ж.б.у.с. өз ичине камтыйт. Түрк элдеринин басымдуу бөлүгү ислам динин тутунгандыктан, бир динди тутунуу алардын психологиясында жалпылыктардын жаралышын шарттап турат.

Элдин мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнүн бири болуп **тили** саналат. Ар бир эл өз эне тилинде тарыхын, маданиятын, баалуулуктарын, психологиясын ж.б. чагылдырат. Орус философу, психологу Г.М. Андреева этностордун психологиялык өзгөчөлүктөрүн аныктоодо элдин тилин изилдөөнүн зарылдыгын ачып көрсөткөн. Ошондуктан этникалык психологиядагы жалпылыктарды изилдөөдө **тил таануу** илиминде кеңири колдонулган методдорду да пайдаланат, анткени бел-

гилүү өлчөмдө белгилердин (знак) тутуму да талдоого дуушарланат [1].

Азыркы кезде дүйнөдө 30 дан ашуун түрк тилдери бар. Тилдердин генеологиялык классификациясы боюнча түрк тилдеринин бир нече топко (М: чыгыш хунь бутагынын кыргыз-кыпчак тобу, батыш хунь бутагынын карлук тобу ж.б.) бөлүнгөнү менен, алардын фонетикалык, лексикалык, стилистикалык ж.б. жагынан көптөгөн жакындыктар, жалпылыктар бар. Түрк элдери басымдуу түрдө бири-бири менен алака түзүшкөндө өз эне тилинде сүйлөшүп эле бири-бирин түшүнө алышат жана алардын тилдик жакындыгынын негизинде психологиялык жалпылыктардын жаралышына алып келет.

Элдин башынан өткөн орчундуу **тарыхый окуялар** жана тарыхый бурулушка алып келген турмуштук кырдаалдар элдин психологиясында өзгөчөлүк катары чагылдырылат [3]. Ошондуктан элдин психологиясы тарыхый мүнөзгө ээ болгондуктан, жаралуу, өсүп-өнүгүү тарыхы бир болгон элдердин элдик психологиясында да жалпылыктардын болушу мыйзам ченемдүү көрүнүш болуп саналат. Түрк элдеринин өсүп-өнүгүш тарыхы көп жагынан бирдей. Себеби алар көп кылымдар бою эриш-аркак болуп жанаша жана аралашып жашап келе жаткан элдер. Алсак, Борбордук Азияда жашаган элдердин (кыргыз, казах, өзбек, түркмөн ж.б.) калыптанышынын тарыхы жалпы. Мисалы кыргыз жана өзбек элдери байыртан эле Давань мамлекетинин (байыркы Парганада) территориясында жашап келген жана жашап жатышат [2]. Ал элдер узак кылымдар бою тыгыз карым-катышта болуп, жанаша жашап келе жаткандыктан, маданияттары бири-бирине таасир этип алардын психологиясында жалпылыктардын жаралышына алып келген, Ошондой эле түрк элдеринин тарыхы жөнүндө сөз кылганда түрк элдеринин курамы да бирден же окшош деп айтууга болот. Анткени көптөгөн уруулар: катаган, сарай, коңурат, кыпчак, найман, кытай, кушчу, арпай, маңгыт, меркит, кыргыз, тубай, уйгур ж.б. уруулар көптөгөн түрк элдеринин курамында бар. Бул фактор да түрк элдеринин психологиясында жалпылыктардын жаралышын шарттаган.

Жаш муундардын этникалык психологиясынын калыптануусунда элдик педагогиканын ролу чоң. Элдик педагогика узак кылымдар аралыгында элдин ишмердүүлүгүнүн натыйжасында жаралып, элдин оозеки чыгармачылыгында, үрп-адаттарында, каада-салттарында ж.б. сакталып, муундан муунга берилип олтургандыктан жана элдин эл катары сакталуусун камсыз кылып тургандыктан, элдик педагогиканын мазмунунун, каражаттарынын ж.б. окшош жана жалпы болушу түрк элдеринин психологиясында да жалпы-

лыктардын жаралышын шарттап турат. Түрк элдеринин фольклорундагы эпостор, жомоктор, макал-лакаптар ж.б. окшош, жалпы болгон учурлар көп. Мисалы, “Алпамыс” эпосу өзбектерде, казактарда бар болсо, “Көр уулу” эпосу түркмөндөрдө, азербайжандарда учурайт. “Кырк калп” жомогу кыргыздарда, өзбектерде бар. Түрк элдеринин макал-лакаптары да окшош “Аганы көрүп ини өсөт, эжени көрүп синди өсөт” деген макал фонетикалык өзгөчөлүгү менен кыргыздарда, казактарда, өзбектерде бар.

Түрк элдеринин психологиясындагы жалпылыктар катары төмөндөгүлөрдү белгилөөгө болот:

- балдарга мамиле жасоодогу жана тарбия берүүдөгү жалпылыктар;
- адамдардын карым-катыш, мамиле жасоо жана баарлашуусундагы жалпылыктар;
- баалуулуктардагы, умтулуулардагы, турмуш-тиричиликтик установкаларындагы ж.б. жалпылыктар;
- балага аялга, кары кишилерге мамиле жасоодогу социалдык установкаларындагы жана стереотиптериндеги ж.б. жалпылыктар;
- мүнөзүндөгү, кыял-жоругундагы жалпылыктар ж.б.

Жыйынтыктап айтканда, элдердин психологиясындагы жалпылыктар алардын тилинин, дининин, жашоо образынын жакындыгынан, өнүгүш тарыхынын бир экендигинен, узак кылымдар бою эриш-аркак болуп тыгыз карым-катышта жашап, бири-бири менен психологиялык (маданий, көркөм өнөр ж.б.) өз ара таасир этүүлөрдө болушунан улам, алардын психологиясында, каада-салттарында, үрп-адаттарында, ырым-жырымдарында ж.б. окшоштуктар, жалпылыктар жаралган.

Түрк элдери түбү бир эл катары дининде, тилинде, жашоо образында, элдик педагогикасында ж.б. жалпылыктарга ээ болгондуктан, алардын психологиясында да жалпылыктар жаралган.

Бүгүнкү күндө түрк элдеринин психологиясындагы жалпылыктарды изилдөө жана аларды жаш муундардын этникалык иденттүүлүгүн калыптандырууда пайдалануунун жолдорун аныктоо зарыл маселелерден болуп саналат.

Түрк элдеринин психологиясындагы жалпылыктарды изилдөө ал элдерди терең таанып-билүүгө, бири-бири менен жакындашуусуна, адамзат маданиятына кошкон салымын (баалуулуктарын ж.б.) аныктоого мүмкүндүк жаралат. Ошондой эле түрк элдеринин психологиясындагы жалпылыктарды жаш муундарды тарбиялоодо колдонуу аларга **көп маданияттуу** тарбия берүүнүн бир булагы катары кызмат кылат.

Түрк элдеринин психологиясындагы жалпылыктарды изилдөө түрк элдерине бири-биринин

маданиятын, рухун жана этникалык психологиясын терең таанып билүүгө жана бири-бири менен жакындашууга өбөлгө түзөт.

Түрк элдеринин психологиясындагы жалпылыктарды изилдөө билим берүү тутумунда колдонуу багытында төмөнкүдөй практикалык сунуштарды айтууга негиз болот:

1. Азыркы кезде компетенттүүлүк негизде билим берүүгө өтүү көптөгөн сабактарды тандалма сабак катары окутууну талап кылууда. Тандалма сабактардын мазмунун түзүүдө түрк элдеринин психологиясындагы жалпылыктарды эске алуу зарыл. Мисалы, “Түрк элинин атуулу” тандалма сабагынын мазмунунда түрк элинин атуулу кандай сапаттарга, компетенцияларга ээ болушу керектигин аныктоодо түрк элдеринин психологиясындагы жалпылыктарды кошуунун ролу чон. Ошондуктан аны атайын изилдөөгө алуу керек.

2. Түрк элдеринин психологиясындагы жалпылыктар түрк элинин атуулунун психологиялык жактан мүнөздөөчү атуулдук жана инсандык сапаттарды (стереотиптерин, установка ж.б.) аныктоого мүмкүндүк берет.

3. Тандалма сабактардын мазмунунда кайсы факторлор, шарттар жана каражаттар түрк элдеринин психологиясындагы жалпылыктарды калыптандыраарын аныктоо, аларды жаш муундарды тарбиялоонун багытын аныктоого мүмкүндүк берет.

Жалпылап айтканда, түрк элдеринин психологиясындагы жалпылыктарды аныктоо XXI кылымда глобалдашуу, маданияттардын карым-кагышы күчөп жаткан учурда түрк атуулдарында кайсы сапаттарды өнүктүрүү зарыл экендигин аныктоого мүмкүндүк берет.

Адабияттар:

1. Андреева Г.М. Социалдык психология. Ош-2003 – 368 б.
2. Мурзаев М.С. Инсанды социалдаштыруунун этнопсихологиялык өзгөчөлүктөрү. Вестник КГУ им. И. Арабаева. № 1. 2011. 306-308 бб.
3. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология: Учебник для вузов. 3-е изд., испр. и доп. – М.: Аспект Пресс, 2003. 368 с.